

H.P. MҰСАЕВА

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университеті

ӨНЕРТАНУ – А.СҮЛЕЙМЕНОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ӨЗЕГІ

Аннотация

Өнер – А.Сүлейменовті ұдайы ойландырған өзекті тақырып. Өмір мен өнердің біртұтастығының мәнін, мағынасын аша отырып, өнердің рухани тұлсету, тазарту функциясын негізделген.

Кілт сөздер: өнер, өнертыныс пен өміртыныс, катарсис.

Ключевые слова: искусство, искусство-жизнь, жизнь-искусство, катарсис.

Keywords: art, art-life, life-art, catharsis.

А.Сүлейменовтің әруақытта назарында болған, шығармашылығының негізгі арқауы, күре тамыры - өнер феномені.

Өнердің тылсым табиғаты мен құдырет-киесін ашу үдерісінде өзі де сөз өнерінің майталман шеберіне айналды. Оның ойлау әлемінде өнер тақырыбы екі ракурста өрбіп отырған, бір жағынан, өнердің мәні мен мағынасы, яғни теориясы іздестірілді, екінші жағынан, оның тамыры терең тарихынан мол мәліметтер көнінен пайдаланылды.

Адамның бар болуы – оның жүргегінің соғуы. Жүрек тоқтаса, өмір де тоқтайды. «Жүректің соғысы – физиология, ал жүректің не қуаныштан, не үрейден барып бас алатын лупілі – эстетика, өнер» [1, 720], - деген Асқар пікірін өнердің философиялық анықтамасы деп қабылдауға болады. Оnda бүкіл сананы дүр сілкіндіріп, ішкі жан дүниені алай-түлей етіп, қозғалысқа келтіретін, жүректі лупілдететін өнердің күші айшақталған.

Іә, өнер-өмір, жүрек дірілі, жан айқайы, жанның рухы, қуаты. Ол сөз боп атылады, күй болып құйқылжиды, сурет боп салынады, сұнғат боп қаланады, мұсін боп құйылады, ою болып ойылады. Сейтіп, өнерде әлем мен адам, болмыс пен ойлау біртұтастығы қалыптасады. Ол – табиғат пен адам қатынасының өзара әбден бауырласып, біте қайнасқан, бірегей бірлестігінен туатын нағыз жаразтық үйлесімі. Өнердің қоғамдық сананың басқа түрлерінен айырмашылығы, оның – танымның барлық денгейлері мен қабаттарына ашықтығы. Сөні мен салтанаты сыртынан-ақ мен мұндалап тұратын сұнғат туындысын әркім-ақ бағалай алады. Өрелі өнер кез келген адамға жақын. Өйткені өнер сезімнің қылын шертеді.

«Өмір – тән, өнер – жан; тән тұншыққанда – жан шығырады» [1, 716], - деп жазушы өнердің өмірдің өзінен, ондағы әлеуметтік, саяси, мәдени, рухани болмыстың өзегінен өрбитінін еске салады. «Өміртыныс» пен «өнертыныс» – о бастан-ақ тонның ішкі бауындаі терең байланысқан, тua біткен біртұтас тиянақтылық.

«Өміртыныс», «өнертыныс», «өнер-өмір», «өмір-өнер» терминдері – А.Сүлейменовтің өнердің мәнін іздестірудегі субелі жетістіктері. Бұл ұғымдар өнер теориясын тереңдептеді, өнердің табиғатын ашуға жол салады. «Суреткерлік түйсік» дегеніміз – өткен менен кеткенді, бүтін мен ертенді, кейіннен келер күндерді жыландаі ғылыми, жынын білдірмей өре алатын ерекше сипаттағы, тылсым түйсік. Өнер адамдарының бір тамыры артық соғады дейтін, жиі ауызға алынатын қарапайым ғана пайымдауда үлкен мағына мүлгіген. Екінің бірі өнерлі, киелі, дуалы емес. Мұны Асқар «накты әлеуметтік-саяси шаршыда тірлік кешкен ұтты мен жұртының арғысы мен бергісін қатардағы – кейінгі, қарабайыр – ілгергі ықпалдың ығында жүріп шарламай, табиғат тәнірінің қойын-коншынан шығып іздеу бірінің бірегейінің ғана оң жамбасына келетін дүр-сілкіністерден» [1, 660] деп түсіндіреді. «Дүр-сілкіністер» – өнер адамының тұла бойын, бүкіл бітім болмысын тұра алмастай етіп буып тастаған шабыт тасқыны. Ол әкениң қанымен, ананың сүтімен даритын қасиет. «Сүйекке сүтпен сінген» осы қасиеттің өзінің сыртқа жанартай болып атылуы да оңай шаруа емес. Оған ұзак уақытқа созылған «сүрлеу мен соқпақтар, қылшатас шатқалдар», сыңып ататын сарала таңдар» [1, 717], яғни ұдайы еңбек, тынымсыз ізденіс, үнемі ойлану қажет. Табиғи талант та үнемі баптаумен, күтім жасаумен тереңдейді. Өнердің көніл желігіне жатқызуға болмайды. Ол өз бойына сандаған ғылым салаларын сініре алады. Нағыз өнер иесі ешуақытта ойшылдықтан қол үзбейді.

Шынайы да шыншыл, ойлы дүниелер өмір шындығынан бастау алғанда ғана өзінің табынушысын табады, жүректен шығып, жүрекке жетеді.

А.Сүлейменов – жаратылышынан-ақ несібелі өнер адамдарының ерекше міндегі мен жауапкершілігі туралы көп ойланған жазушы.

Өнер адамы – қоғамдағы болып жатқан оқиғаларды, көңіл-күйді, топтық өмір тынысын «өз басынан өткөргендей», «қансөлін қашырмай» өнер деңгейінде бүйірін соғып тыныс алып тұрған шығарма, тірі шығарма деңгейіне көтеруге міндегі. Адамның суреткерлігіне, суреткердің азаматтығына сын туар сәтте осы. Суреткер нені көрді? Бұл бір. Суреткер неге көрді? Бұл екі ...

Суреткер жауапкершілігі деген мәселені таратып айтқанда ендігі бір кезігетін ұрымтал сәт: нені көргенін, неге көргенін қалай айттыпты. Бұл үш» [1, 718].

Міне, А.Сүлейменов нағыз суреткер бағындыратын биіктікке жақыннататын міндегі пен жауапкершіліктің жоғары өлшемдерін анықтады.

Тарихшы қоғамдағы көзге түсерлік елеулі оқиғаларды баяндап, оның алғышарттарын, салдарларын тәтпіштеп түсіндіреді. Саясаттанушы қоғамдық қатынастарды қозғалысқа келтіретін негізгі күштердің әрекетін сипаттайды. Әлеуметтанушы қоғамдық қатынастардың субъектілерінің әлеуметтік, мәдени, құндылықтық жағдайын, бұқараның күйін, қоғамдық пікірді талдайды. Ал өнер адамдары қоғамда пісіп жетілген эмоциялық-психологиялық күй әлеміне үніледі.

Өмірді ұғындыруда, өмірді тануда, өмірді өзгертуде әрбір өнер иесінің өзі табынатаңын пірі, оған шырақ болатын шамшырағы болады. А.Сүлейменов: «Ел сүйеді екенсін, жер сүйеді екенсін, өзінді Отан мен қоғамның, өткен мен кеткеннің, бүтін мен өртеннің бел баласы сезінеді екенсін – болмасы көргенінді болмашы себеп айттып ақтама» [1, 718] – деп ақыл айттып, Махамбет пен Абай салған әлеуметтік аңғардан ауа ақпауымыз» [1, 718] қажеттігін ескертеді.

Ал Махамбет пен Абай – қазақ рухындағы тәқаппар, өршіл, менмен сезім мен парасатты «сүйек» ақылдың бетпе-бет келуі, өзара ұшырасуы. Бірі «мен, мен, мен едім, мен Нарында жүргенде, аңырап жүрген ер едім» деген жалынмен, жігермен, ал екінші «жүргімнің тубіне терең бойла, мен бір жұмбақ адаммың «оны да ойла» деп, тылсым философиялық толғаныспен, курсініспен өмірден өтті. Екеуін біріктіретін бір арна – тұған еліне, жеріне, атамекеніне адалдығы, ар тазалығы, шексіз сүйіспеншілігі. А.Сүлейменов мұны кез келген, тіпті үйіктап қалған сананы селт еткізіп, сүйекп өтетіндей өткірлікпен атап көрсеткен.

«Бұл тұста ел деп еніреген арғы-бергі ардагерлерді көзінен тізбей-ақ XIX-ғасырдай атжалман ғасырдың темір балқытар кернейінен тотығып қана шыққан Махамбеттің наркеспе азаматкерлігі мен сонау бейтанаң түпсізден, көрлахат қарандыдан тағыда бір сыйылып шығып, қалың елі қазағымен осы бүгін-ертең тағы да көріскелі, құшақтасқалы, қауышқалы отырған телегей Абайдың теңіз ойындағы азаматкерлікті айтса да жеткілікті» [1, 718].

Жазушы «атжалман» деп бағалаған XIX ғасыр қазақ халқының үйреншікті мамыражай тіршілігіне, адамгершілік ұстанымына түбегейлі өзгерістер әкелді, қазақ менталитетінің тігісі сөгілді. Адамның пейілі тарылды, пиғылы өзгерді, тектілік бағаланудан қалды. Тәқаппарлық ұсақтықпен алмасты. Халқы еркелеткен ерлердің күні батып, бағыныштылық таны атты. Өзін әруақытта тік ұстайтын, еркіндік күре тамырын құрайтын өршіл қазакы рухтың мысы басылды, жігері құмға көмілді, көкірегін мұн жайлады «Темір балқытар осындау үақыттан тек тотығып ғана шыққан Махамбеттің «Наркеспе азаматтығы», қайсарлығы ерекше көзге шалынады.

Көкірегі карс айырылған зар-заман өксігін жарып шыққан телегей Абай өзінің теңіз ойымен болашаққа жетелейді.

Бүгін-ертең Абаймен қауышқалы отырмыз деп Аскар айтқандай, онымен біздің бұдан былайғы ұрпақтар да мәнгі қауыша бермек. Өйткені ұлы ойшыл ақын заман жанарған сайын өзекті бола беретін адами құндылықтарды көпкө түсінікті, көркем сөздермен жеткізе білді.

Адам болмысының қайшылықты табиғаты драматургиялық пьесаларда көрініс береді. Пьесаның өнер шығармасы ретіндегі мәнін тануда А.Сүлейменов өзіндік сүрлеу тапты.

Оның пікірінше, «әрбір пьесада бір-бірінен кигізілген олимпиада дөнгелектері тәрізді үш қабат бар: «жеке», «тарихи», «мәнгі». Бірінші дөнгелек – бұл пьесаның тікелей фабуласы, оның мінезі, онда көтерілген тұрмыс. Екінші, үлкендеу, көмескілеу, пьесада суреттелген тарихи-мәдени өмірді бейнелейтін «мен», яғни әлеуметтік аспект. Сонымен, соңғы үшінші дөнгелек, ең үлкен, екіншіден де көмескі, оған қорқау қасқырдай алдынғы екеуі жабысып алған, бұл үлкен драматургиялық шығарманың гуманистік мағынасын, мәнгілікті жалпы философиялық толғау ... ең бастысы, үш дөнгелек те қуат көзі бірдей болғандай бірін-бірі жарқыратуы қажет» [1, 724] – деп жазған еді ойшыл-жазушы.

Әрбір шығарма – жеке автордың, тарихи, мәдени, әлеуметтік дәуірдің, сонымен қатар, жалпы адами ойлаудың туындысы. А.Сүлейменов әрбір көркем шығармадан авторлық жеке сүрлеумен қатар философиялық ойдың ұшқындарын көргісі келеді. Ол кез келген қадамынан философияны іздестіреді. Шығарманың өнерлік иин философия қандырады. Философиялық ойдан ада, жалаң тарихи деректерге, аныз-әңгімелерге негізделген шығармалар құнарсыз, ерсіз болып қалады.

Жан-жақты ойластырылған нақты ұстанымы, философиялық идеясы терен өнер туындысы ғана «көкірек көзі бітеудің жан-жанарындағы шөлді сыйдырып, рухани құныстың жауырын жаза» [1, 660] алады.

Өнер адамды «дүние тірліктің жылтырак-жылтырак кір-қоқысынан, ұсақтықтан, дүмшеліктен тазартады.

Өнертану, А.Сүлейменовше, өміртану. Өнер – болмысты тану, сонымен қатар, ол болмысты жасаушы күш, өз өмірінің мақсат-тілегіне қарай, адам болмысты өзіне бейімдейді. «Ал өмірдің философиялық баламасы – қозғалыс пен тітіркеніс» [1, 677].

Өнер – кез келген шығармашылық. Шығармашылық адамның табиғи таланты мен интеллектуалдық мүмкіндігінің көнінен ашылуының жоғарғы көрінісі. Шығармашылық – бұл ұлы қуаныш, сонымен қатар, ұлы қинаулар мен күйзеліс. Өйткені осы процестің барысында өнерде, әлеуметтік өмірде, ғылым мен техникада бұрын-соңды болмаған жаңалыктар пайда болады, дүниенің тылсым сырьы ашылады, әлем болмысының әртүрлі қабатында мүлгіген керемет қасиеттері мен заңдылықтары бой түзейді.

Шығармашылық – адам бойындағы энергияның сыртқа атқылануы, яғни бұрқылданап, буырқанып сыртқа шығуы. Сонын нәтижесінде табиғат құбылыстарының тенденстік, ыргактылық, арақатынастық белгілері көркем өнерде бейнеленеді. Шығармашылық өмірді қайта құруға, дамытуға, нығайтуға әруақытта жағдай жасап отырады. Оның бір тамаша қасиеті – өзің өмір сүріп, тіршілік етіп отырған, ортага өзіндік баға бере отырып, одан туындаған құндылықтарды көркем образдар арқылы көрсетуге мүмкіндік береді.

Өнер – Аскар Сүлейменов үшін, өз кезегінде «қай қатер, қай мазақ, қай қадаға да қасқайып қарап тұратын, адамның еркіндігін ту етіп көтерер, шындықты, ең алдымен, қан қақсаған шындықты айғақтар ардың дабысы» [1, 682]. Өнер – ардың ісі, ол итілікке жетелсізді, жан тазалығын, ар тазалығын жетілдіреді, өмірді жағымсыз эмоциялардан құтқарады, әруақытта үміт отын жағып, адамға жігер береді, намысын қайрайды. Өнер өмірді танытады.

Аскар Сүлейменов өнердің жоғары миссиясын бірнеше ракурста өрбітеді.

Біріншіден, «көкірек көзі бітеудің жан-жанарындағы шөлді сыйдыру» [1, 660]. Жазушы өнердің танымдық функциясына мензеп отыр. Өнер туындылары күрделі қоғамдық құбылыстар туралы бағалы ақпарат беріп отырады. Кей жағдайларда адамның санаасының терен қабатында дамып, енді көпшілік санаасында қылаң бере бастаған күрделі өзгерістер алдымен өнерде бейнеленеді, сонан соң біраз уақыт өткен соң ғана ол ғылыми зерттеудің объектісіне айналады.

Екіншіден, «рухани құныстың жауырын жазу» [1, 660]. Рухани құныс дегеніміз – тек алсам, байысам, ішіп-жесем деген тұтыну пиғылын ғана ойластырып, өзінің тарихи-рухани тамырларынан алыстап бара жатқан адамдар тобыры.

Бұл қундері рухани байлықтарымыз құнсызданып, американдық арман жетегінде кетіп бара жатқандығымыз бәрімізге белгілі. Өмірлік кеңістігіміздің құрылымын айқындалап тұрған ұлы максаттарымыз бірте-бірте құнғірттеніп, өз тартымдытығын жоғалтып, олардың орнын мұлдем басқа нәрселер басуда. Шектен шыққан аныбылық, тәртіпсіздік етек алуда, қыз қылышынан, ұл ұтынан айырылды. Жастарымыз ағынан жарылар адалдықтан, сенгіштіктен, тың моральдық құш-куаттан, алғыр рухани зеректіктен, бәрін білуге деген құштарлықтан, өзін-өзі құрбан етуге бейімдіктен, жанқиярлық батылдықтан ажырап қалғандай қүй кешудеміз.

Көкірек көзі қиялдағыны шалатын, ойы орамды, көпті ғана біліп қоймай, болашақты да тап басып, болжай алатын, әлемнің шексіздігін жаңымен де, тәнімен де сезетін, өмір тынысын терен де жіті қабылдайтын қазыналы қарияларымыздың қатары қүннен-кунге сиреп барады.

Жан тәрбиесі өзінің үйреншілік тағынан түсіп, тәнді әспеттеудің қажеттігі алға шықты.

Ұлттың тұпнегіздерінің артықшылығын көпке мойыннатқан нәзік те, табиғи ишара, емеурін, қимыл әрекет түбірімен жойылуда. Ал шын мәнінде қазак о бастан-ақ тереңдікке, ойға шомуға бейім болатын. Кісінің қас-қабағына қарап сөз саптайтын, қимыл-қозғалысына қарап жүйрік баптайтын, саптаған сөзін сөреге жеткізетін, баптаған жүйрігін мөреге жеткізетін.

Аскар Сүлейменов философиясы осыны айғақтайды, оның күні өтіп бара жатқанына қынжылады, жан айқайын білдіреді.

Оз ұлтының «қасқыр аларға жарада тұрып, қарсаққа» риза бола салғанына намыстанады. Соңдықтан ол «өнер құбыласының» көмегімен өмір құбыласын жөндеуге ұмтылады.

Күнделікті тіршіліктері ұсақтықтан арылып, әруакытта биік мақсаттарға ұмтылу қажеттігіне назар аударады.

Жазушы өнердің катарсистік сипатын осылай түсіндіреді. Өнер адамды тазарту, рухани жетілдіру рөлін атқарады.

Асқардың өнер туралы ойлары «Кулагер» киносценарийін, «Адасқақ» повесін жазғаннан кейін туындаған деуге негіз бар.

«Адасқақ» – өнер адамы Біржан салдың қайшылықты өмір жолын, тұрлаусыз өмірден тұрлаулы алданыш іздеуге ұмтылысын суреттеген шығарма. Біржанның жан дүниесіндегі алау-далау сезім, шерге толы көкірек, ауыр ойдың шынырауына батып бара жатқан ішкі өзегі ешкімді бей-жай қалдырмайды.

Өнердің мәні мен мағынасын түсіндіру барысында А.Сүлейменов оның тарихынан да мол мәліметтер беріп отырады. Э.Хемингуэй, У.Фолкнер, Э.По, Л.Толстой, З.Фрейд, С.Дали, И.Бах, Моцарт, Берлиоз, Верди шығармашылығын жақсы билетіні соншалық, ол айтқан пікір, түйін сол өнерпазды білуге ұмтылыс жасатады.

Ақан мен Тәттібет жөніндегі пікірлері мағынасы мен мәнінің тереңдігі түргысынан бірнеше ірі шығармалардың жүгін көтере алады.

«Ақан көк ауа мен көк тастан қаршыға ғана қармап жүрген жоқ, өнер қармап жүр, бостандық қармап жүр.

Ақан саятшылығын қаршыға ғана жасап жүрген жоқ – өнерге жасап жүр, азатшылдықка жасап жүр» [1, 682]. Ешкімді бей-жай қалдырмайтын, жүректі тебірентіп, аруақ көргендей арқаны қоздыратын, алпыс екі тамырды шымырлатып, тұла бойды дірілдетіп, апрай, өнер дегенің осындай тылсым дүние екен фой дегізетін, алмас қылыштай өткір сөздер.

Құдырет-куй әруакытта сұнғыл көкірегін кернеген «даладай дана күйші» Тәттібет дүлей дауыс, көркем сазды домбыра тілімен, «жері тұншықкан, жаны булықкан, сыңсыған» қазақ үшін көкейтесті шынырау ойларды, толғақты толғауларды армандаپ ах ұратын философиялық жоқтауды» [1, 685] дүниеге әкелді.

Асқар Сүлейменов шығармашылығында өрбіген өнер тынысы осындай.

ӘДЕБІЕТ

1 Сүлейменов А. Кек: Драма-диалогтар. Аудармалар. Эсселер. Ой-толғамдар. – Алматы: Өнер, 2001 – 728 б.

REFERENCES

1 Suleimenov A.: Drama-dialogues. Transaltions. Essays. Thoughts. Almaty:Oner, 2001-728 p.

Н.Р.Мусаева

(Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауезова)

Познание искусства – сердцевина творчества А.Сулейменова

Резюме

Познание искусства А.Сулейменовым развертывается в двух аспектах: в теоретическом и историческом. А.Сулейменов объясняет суть и природу искусства. В этом контексте всегда присутствует и история искусства.

N.R.Musaeva

(M.Auezov South Kazakhstan state university)

Cognition of art is a heat of A.Suleimenov creative activity

Summary

Cognition of art by A.Suleimenov are represented in two aspects in theoretical and historical. A.Suleimenov explains the essence and nature of art.

Поступила 19.06.2013 г.